

VEIKIAMUJU DALYVIU FORMOS KARSAKIŠKIO TARMĖJE

A. VIDUGIRIS

Čia trumpai aprašomas svarbiausios Panevėžio raj. Karsakiškio (tarmiškai tariama *Kařsakiški.s*, rečiau *Kařsakiške.*, *Kařsakine.*) apylinkėje¹ vartoamos veikiamosios rūšies dalyvių formos. Toje apylinkėje yra palyginti daug gerai išlikusių veikiamosios rūšies dalyvių formų. Kai kurių dalyvių formų, vartojamų senesniųjų Karsakiškio tarmės atstovų, dabar nepasitaiko nei lietuvių literatūrinėje kalboje (toliau – lk.), nei kitose tarmėse.

Tarmėje vartoja daugiausia tiesioginės nuosakos esamojo ir būtojo kartinio laiko veikiamieji dalyviai.

Esamojo laiko veikiamieji dalyviai

Esamojo laiko veikiamieji dalyviai daromi iš *a*, *ia*², *a* (lk. *o*) ir retai pasitaikančiu priebalsinio kamieno veiksmažodžių esamojo laiko trečiojo asmens, pvz.: *mōkv*³~*móka*: *mōku.s*, *mōkvnt*⁴; *kéli*~*kélia*: *kelūs*, *kelūt*; *gú.h*~*gùlia*:

¹ Karsakiškio miestelis (apylinkės centras), esantis 17 km į rytus nuo Panevėžio, yra beveik pačiam ryty aukštaičių vakarinų puntininkų tarmės centre (plg. J. Šukys. Ryty aukštaičių pontininkų ir vakarinų puntininkų tarmių būdingosios ypatybės, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 5, Vilnius, 1961, p. 182; Karsakiškis ten duotuose žemėlapiuose pažymėtas 204 numeriu).

Straipsnyje pateiktoji medžiaga užrašyta iš autoriaus gimtojo Velniakių kaimo (tarmiškai taria *Velnekei*), esančio apie 4 km į šiaurės rytus nuo Karsakiškio. Atskiri pavyzdžiai taip pat imti iš gretimų Karsakiškio, Palaūkių, Vepų, Daukšenų, Bréiviškių, Butėnų, Ropidų, Pelėdiškio, Bygailių, Aščiagalių ir kitų kaimų. Visų tų vietų gyventojai kalba ta pačia vakarinų puntininkų tarme, kaip ir Velniakių kaimo.

² Visi senieji *i*, ir daugelis priebalsinio kamieno veiksmažodžių tarmėje yra perėję į *ia* kamienus, pvz.: *gálem*~*gáliam(e)*, *stóyem*~*stóviam(e)*.

³ Zenklas *u* reiškia platą, redukuotą užpakalinės eilės balsį, paprastai šaknies ir galūnės *u*, vieną ir einantį kirčiuotų tvirtagalės priegaidės ir nekirčiuotą mišriųjų dvigarsių pirmuoju sandu, ir galūnės *a*, pvz.: *rvñkv*~*rankà*, *svkv*~*sukù*, ženklas *t* – platą, redukuotą priešakinės eilės balsį, dažniausiai *i* ir supriekėjusių *u*, *a* vienus ir einančius kirčiuotų tvirtagalės priegaidės ir nekirčiuotų mišriųjų dvibalsių pirmuoju sandu, pvz.: *kiñci*~*keñcia*; *su lákinči*~*su lëkiančia*. Sis *t* vietoje supriekėjusių *u*, *a* kartais turi dar vidurinės eilės garso (ə) atspalvį.

⁴ Kadangi moteriškosios giminės formų galo priebalsis *t* yra tik truputį minkštesnis, negu, pvz., padalyvyje *sédzint*, bet kietesnis, negu bendratyje *sédet*, todėl jo minkšumas visai nežymimas.

gū.̄lu.s, gū.lmt || gvl̄nt; peřšči ~ peřščia: peřšču.s, peřščint; prāša. ~ prāšo: prāšu.s, prāšvnt; ēsti (reč. ásti) ~ ēsti: asū.s, asvñt.

Šio laiko dalyviai kaitomi taip:

Vienaskaita

V.	dí.rbu.s, dí.rbvnt,	lakú.s, lakt̄n̄t
K.	dí.rbvnce., dí.rbvnce.s,	lákincé., lákincé.s
N.	dí.rbvncem, dí.rbvncé.,	lákincem, lákincé.
G.	dí.rbvnti., dí.rbvntu.,	lákinti., lákintu.
Ín.	dí.rbvnto., dí.rbvnti.,	lákintō., lákinti.
In.	áugvnčem, áugvnčo.,	lákincem, lákintō.
Il.	áugvnčen, áugvnčo.n,	lákincen, lákintō.n *

Daugiskaita

V.	dí.rbu.,	lakú
K.	dí.rbvntu.,	lákintu.
N.	dí.rbvntiem, dí.rbvnto.m,	lákintiem, lákintō.m .
G.	dí.rbvnto.s, dí.rbvntis,	lákintō.s, lákintis
Ín.	dí.rbvntē.s, dí.rbvnto.m	lákintē.s, lákintō.m
In.	dí.rbvnto.si,	lákintō.si
Il.	dí.rbvnto.snv,	lákintō.snv

Vyr. g. vns. vardininko formos su galūne -(i)us ~ -(i)as tarmėje paprastai vartojamos tik predikatyviškai (t. y. eina tariniu arba vardine tarinio dalimi) atpasakojamojoje kalboje, pvz.: *de dū.s pl.nigvs kapšn̄ ir niékam nerodu.s; bū.va. be īnu.s* (ir *beinū.s*) činái, al vēl *susitvrēje.*; *dā ir dabař te b ega īlu.s sáva. pirmose.s pačēs.* Būdvardiškai kartais pavartojuamos naujesnės, pagal kitus linksnius (vns. gal., naud., īag.) sudarytos formos su priesaga -(i)unitis ~ -(i)antis, pvz.: *stōvinti.s, tékvinti.s úndo.; dí.rbvnti.s žmögvs badù nemiřs.*

Moteriškosios giminės vns. vardininko forma yra be -i, pvz.: *jì m ókvnt vi.sa dí.rpt;* *jás šiřdis nvja ūčint neláimi..* Būdvardiškai pavartotų mot. g. vns. vard. formų neteko girdeti, pvz., lk. pasakymą čia *kvepia džiūstanti žolē* tarmėje pasakytu taip: či žolā džūstv, te ir kvápi.

Daugelis vns. vardininko formų yra labai įvairiai kirčiuojamos, pvz.: vyr. g. *ainū.s, asū.s, dedū.s, degū.s, kelū.s, peršū.s, šnekū.s* ir *aīnu.s, ásu.s, dēdu.s, kēlu.s, peřšu.s, šnéku.s.* I akis krinta mot. g. galūninio kirčiavimo formos, pvz., *ainvñt, asvñt, kelvñt, lakt̄n̄t, kurias į lk. fonetiškai transponuoti reikėtų šitaip: esantì (< *esantí, plg. Daukšos Postilėje pasitaikančias įvardžiuotines formas santii 354₃₇, 542₆, atentii 251₃), keliantì, lekiantì⁵.* Tos formos vartojamos šalia šaknинio kirčiavimo formų: *ainvñt ~ eīnanti, ásvñt ~ ēsanti, lákint, peřšvnt, šnékvnt.*

Sutampančios vyr. ir mot. g. dgs. vardininko formos su -(i)u ~ -(i)q (pagal kilmę tai bevardės giminės vns. vardininkai⁶) taip pat daugiausiai vartojamos atpasakojamojoje kalboje, pvz.: *tás gurgóže.s te a sū' miesta. ll.kvčē.; ir bvténélē-*

⁵ Vakarų aukštaičiai vietomis tebeturi išlaikę sveikas mot. g. dalyvių formas, pvz.: *nenoriantì, žr. E. Grinaveckienė, Mituvos upyno tarmė, filol. m. kand. disert. autoref. Vilnius, 1956, p. 13.*

⁶ Žr. J. Endzelinas, Balty kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, p. 202; J. Otrebski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, p. 250.

(Butėnų kaimo gyventojai) *p a d e d ū' raudō̄i; anē jōs n o ū u. išvari' ī, o tē n e ī n u..*
Kalbant apie tam tikrą daikto ar asmens ypatybę, kartais (labai retai) pasakomos ir dgs. vardininko formos, padarytos pagal kitus linksnius, pvz.: *sōpvnče.s rvñka.s; stōvinčē. mēdžē. ~stóviančiai mēdžiai⁷.*

Vyr. g. vns. įnagininkas ir dgs. galininkas turi iš senesniojo galūnės dvibalsio *uo* suvienbalsėjusį ir sutrumpėjusį iki pusilgio balsį *o*, pvz.: *su g ī. r g ž- d v n ē o. rat̄;* *švv̄ paskv̄m v a ž u o j i n ē o. s nū. seke.*⁸ Vyr. g. dgs. inesyvo ir iliatyvo formos dėl suvienbalsėjusio nekirčiuoto *uo* yra sutapusios su atitinkamomis mot. g. formomis *sēdžimčo.s̄t, važuojinčo.snv.*

Vns. inesyvo formos sutrumpėjusios dėl sistemos: vyr. g. yra be galūnės balsio – *tēkvnčem < tēkvnčemū ~ tēkančiamē, žl̄. džmčem < žl̄. džmčemū ~ žyđiančiamē;* mot. g. – be viso skiemens: *áugvnčo. < áugvnčo.ji ~ áugančioje, stōvinčo. < stōvinčo.ji ~ stóviančioje.*

Sangražinės ir įvardžiuotinės formos gerokai retesnės, pvz.: *šneku' si(s)* visi sustóji.; *sáka., visùs n o r i n ē o. s o. s laīs važuol̄.*

Būtojo kartinio laiko dalyviai

Būtojo kartinio laiko veikiamieji dalyviai daromi iš to paties laiko veiksmažodžių, pvz. ā kamieno: *bū.va. (< *buvā): bū.vi.s, bū.vvs; norāje.: norāji.s, norājis; ē kamieno: rōde. (< *rādē): rōdi.s, rōdžis, vēže.: vēži.s, vēžvs.*

Vienaskaita

V.	<i>dī.rbi.s, dī.rbus,</i>	<i>lēki.s, lēkv̄s</i>
K.	<i>dī.rbvse., dī.rbvse.s,</i>	<i>lēkv̄se., lēkv̄se.s</i>
N.	<i>dī.rbvsem, dī.rbvse.,</i>	<i>lēk'sem, lēkv̄sē.</i>
G.	<i>dī.rbvsi., dī.rbvšu.,</i>	<i>lēkv̄si., lēkv̄šu</i>
In.	<i>dī.rbvšo., dī.rbvsi,</i>	<i>lēkv̄šo., lēkv̄si</i>
In.	<i>dī.rbvsem, dī.rbvšo.,</i>	<i>lēkv̄sem, lēkv̄šo.</i>
Il.	<i>dī.rbvsen, dī.rbvšo.n,</i>	<i>lēkv̄sen, lēkv̄šo.n</i>

Daugiskaita

V.	<i>dī.rbi.,</i>	<i>lēki.</i>
K.	<i>dī.rbvšu.,</i>	<i>lēkv̄šu.</i>
N.	<i>dī.rbvsiem, dī.rbvšo.m,</i>	<i>lēkv̄siem, lēkv̄šo.m</i>
G.	<i>dī.rbvšo.s, dī.rbvsi,</i>	<i>lēkv̄šo.s, lēkv̄si</i>
In.	<i>dī.rbvse.s, dī.rbvšo.m,</i>	<i>lēkv̄se.s, lēkv̄šo.m</i>
In.	<i>dī.rbvšo.si,</i>	<i>lēkv̄šo.si</i>
Il.	<i>dī.rbvšo.snv,</i>	<i>lēkv̄šo.snv</i>

⁷ Tiek pastarųjų, tiek ir kitų formų, pvz., mot. g. vns. naud., vyr. g. dgs. įnag. galūnės balsis -é (*dī.rbončē., lākmčē., dī.rbončē.s, žl̄. džmčē.s*) Karsakiškio tarmėje fonetiškai atsiradęs iš dvibalsio *iai*, plg. kitas formas: *arklē~arkliał, gardžē~gardžiał, smařkē~smařkiai.*

⁸ Tokias šių linksnių galūnės tarmėje dažniausiai turi daugiaskieminiai įvardžiuotiniai ir neįvardžiuotiniai būdvardžiai, skaitvardžiai, dalyviai, taip pat galūninio kirčiavimo ir daugiaskieminiai įvardžiai, pvz.: *su dī.deļo., pirkli.ño.s pirmuļo., vntriļo.s., katrō, visokōs.*

Dvibalsis *uo* paprastai vienbalsėja iki *o*, būdamas nekirčiuotas žodžio kamienė ir kirčiuotas žodžio galūnėje, plg.: *podēli.s, úndo., sesō, dōs~duōs.*

Vyr. g. vns. vardininko formų galūnė yra *-i.s ~ -es*, mot. g. *-(i)us ~ -(i)usi*: *éji.s, éjis, prižébl.s, prižélv.* Abiejų giminių dgs. vardininkas turi apibendrintą bevardės giminės vns. vardininko galūnę *-i. ~ -e⁹*: *pabaig., svsiudéji.*.

Būtojo kartinio laiko veikiamujų dalyvių formos tarmėje dažniausiai vartojamos tik predikatyviškai, pvz.: *pirmvčáusi iš Palaūku. b.ú.vi.s mātinikvs; ar da buvé i s i p i l b.ú.s bařšču;* *ke móči gr̄l žv s, te súv s vž ll.p.i.s vñt áukšta. ir pas i s l ē p i.s; labé bjaūri stoviéne. b.ú.vv s; buvó pr̄ejis prē stála.* „,buvau priėjusi prie stalo“; bet ir *máñ vi.s tokì šírdis n v s i g v ñ d v s* „,man vis kažko nelabai gēra“; *p a b r ú.k i. užú.kala. pati.lte.* „,pabrukę, pakišę (oži) užkalė pa-tiltėje“; *par káru. ž.ú.vi. daük žmoñú;* *s v s é d i. b ó b a.s ir taūšku. niékv s.*

Visų kitų linksnių galūnės yra tokios pat, kaip esamojo laiko veikiamujų dalyvių.

Sangräžinės formos pasitaiko tik retkarčiais: *b á r i . s i . s, b á r i . s i . s lg vidú.nakče.; Jonièene. juòk i s i . s iš jú.*

Būtojo dažninio laiko dalyviai

Tarmės, kaip ir lk., būtojo dažninio laiko veikiamieji dalyviai daromi iš to paties laiko veiksmažodžių. Jie paprastai turi tik vns. ir dgs. vardininko formas, kurių galūnės nesiskiria nuo atitinkamų būtojo kartinio laiko veikiamujų dalyvių linksnių galūnių, plg.: *dí.rbdavi.s, dí.rbdavv s, dí.rbdav i., l ē gdavi.s, l ē gdavv s, l ē gdavi.; sáka., senóbe.s laikuósi tmái sódžis stovédavi.s; seño dvar i re ī g d a v i. labé daūg dí.rp i; p r i s e ī d a v i. visakú jéi viené padí.rp i; ji vi.s g i. r d a v u s i . s.*

Būsimoko laiko dalyviai

Šio laiko veikiamieji dalyviai daromi iš būsimoko laiko veiksmažodžių kamieno (*-sjo-*), pvz.: *a išu.s, a išint, dí.rp s u.s, dí.rpsint, jaūšu.s, jaūsint, néšu.s, néšnt.* Mot. g. vns. vardininko formos kirčiuojamos ir priesagoje: *nešiñt (< nešianti), vešiñt.*

Be vns. vardininko, tarmėje dažnai vartojamos ir būsimoko laiko dgs. vardininko formos, pvz.: *ritó jéi p r i s e ī s u. kárve.s ganl i; r e ī k s u. jám da givvúl p ažiré i; jé da n o r é s u. ir daugó pasišénáu.*

Kitų linksnių formų tarmėje beveik nepasitaiko.

Tariamosios nuosakos dalyviai

Skirtingai nuo lk. ir daugelio kitų lietuvių kalbos tarmių, Karsakiškio tarmėje yra vartojamos tariamosios nuosakos dalyvių formos. Paprastai jas vartoja senesnieji tarmės atstovai, atpasakodami kito asmens norus, pageidavimus, ketinimus. Iki šiol tariamosios nuosakos dalyvių formų buvo užfiksuota tik iš Kupiškio raj. Subačiaus apylinkės, pvz.: *atknabl tunt ir ji, tik nesú su kuo „atknaiybýtant(i) ir ji (užlankstyta viršeli), tik nesą su kuo“ (Subačius¹⁰); kad n o r é t u.s, tai ji m t u.s ir p a d a r i.t u s* (Subačiaus apyl. Budrionių k.). Minė-

⁹ Plg. J. Endzelinas, min. veik., p. 205; J. Otrębski, min. veik., p. 258.

¹⁰ Zr. Lietuvių kalbos žodynas, VII, Vilnius, 1962, p. 194.

tos Subačiaus tarmės formos savo kilme, atrodo, yra susijusios su tariamosios nuosakos trečiojo asmens forma¹¹.

Karsakiškio apylinkės tarmėje vartojuamos tariamosios nuosakos dalyvių formos yra su kamiengalio afrikata č, pvz.: *aīču.s ~ eīčiqs*, *aīčint ~ eīčiant(i)*, *būču.s*, *būčint*. Tai verčia galvoti, kad tos formos yra padarytos iš tariamosios nuosakos vns. pirmojo asmens, plg. *aīči ~ aīčia*, *būči ~ būčia*.

Tariamosios nuosakos dalyvių galūnės yra tokios pat, kaip atitinkamų veikiamųjų esamojo *ia* kamieno ir būsimojo laiko dalyvių galūnės. Tačiau tie dalyviai kaitomi tik gimine ir skaičiumi, pvz.: vyr. g. vns. *vārd.* *aīču.s da*, *al nebegālu.s*; jégv *būču.s žmōjī.s*, *kad nēka. negaūs*, *te ne būču.s nē tē vieta.s jū.dni.si.s*; *kad p a j i ē š k o č u.s*, *te gal dā ir rāču.s kokū vienu.*; mot. g. vns. *vārd.*, *sāka.* *aīčint* (*||tek ēčint*) *vž jē*, *kad jīmtū;* *kad reīks, te galēčint ir jīnē palūopī kālūs;* *apsidīr p cīnt ir vienu pati;* *jām vi.sa pasaklīčint apē tū-pānu.*; *veščiñt pardūoř visūs pařšvs, kad sāu nereīkt* (*ir nereīk ēu.*).

Ir vyr., ir mot. g. dgs. vardininko forma viena (iš kilmės apibendrintas bevardės giminės vns. *vārd.*): *rāša., kad atvažiūoču. visi*, jégv *žmōnū nesiškt* (*ir nesiškčint*); *laišcu. ir jē sāva. sūnu. važuōt, al nebūšu. kām sēnu. žireīt;* *reīk ēu. aplvnklīt tēvvs, al nēsu. vi.s laika..*

Pasitaiko ir sangražinių tariamosios nuosakos dalyvių formų, pvz.: *bařčintis ir jīnē vš tokōs dārbvs;* *kad būču. iš kā, te stati. ēu.s i naūju. griču.;* *žēnuču.si.s da ir vñtrakart.*

Iš Karsakiškio ir Subačiaus apylinkių (maždaug iki XVIII a. vidurio jėjusių į Subačiaus parapiją) užfiksuotos savotiškos tariamosios nuosakos dalyvių formos greičiausiai nėra labai senos, o vėliau atskirose tarmėse atsiradę naujadarai pagal tiesioginės nuosakos dalyvius. Per ilgesnį laiką, gal būt, bus užfiksuota dar ir kitokių tariamosios nuosakos dalyvių formų iš kitų vietų. Pavyzdžiu, jų galėtų būti dar bent gretimose vakarinių puntininkų tarmės apylinkėse.

ФОРМЫ ДЕЙСТВИТЕЛЬНЫХ ПРИЧАСТИЙ В КАРСАКИШКИССКОМ ГОВОРЕНЬЕ

А. ВИДУГИРИС

Резюме

В статье описываются формы действительных причастий, употребляемых в окрестностях села Карсакишкис (р-н Паневежис Литовской ССР), которое относится к говору западных пунтинников.

Причастие в говоре образуется так же, как и в литературном языке, только вместо форм с основой на *-i* в говоре употребляются формы с основой на *-ia*: *gū.ļu.s*, *gū.lmt* „лежащий, -ая“, *tū.řu.s*, *tū.rmt* „имеющий, -ая“. В говоре чаще всего употребляются действительные причастия настоящего и прошедшего однократного времени, ср. именит. пад. ед. ч. *dī.rbu.s*, *dī.rbont* „работающий, -ая“, *dī.rbi.s*, *dī.rbus* „работавший, -ая“; род. пад. ед. ч. *dī.rbontce.*, *-e.s*; *dī.rbose.*, *-e.s* и т. д. Формы именит. пад. множ. ч. общие для мужского и женского рода, напр.: *dī.rbu.* „работающие“, *vazūoju.* „едущие“, *bū.vi.* „бывшие“, *tvřaji.* „имевшие“.

¹¹ Plačiau apie tu formų kilmę ir vartojojimą žr. A. Kučinskaitė ir K. Morkūnas, „Retos lietuvių kalbos tariamosios nuosakos formos, „Lietuvos TSR Mokslo akademijos Darbai“, serija A, t. 1(16), 1964, p. 215 ff.

Формы действительных причастий прошедшего многократного и будущего времени употребляются обычно только в именит. падеже: *dí.rbdavi.s*, *dí.rbdavos*, *dí.rbdavi.*, *dí.rpsu.s*, *dí.rpsint*, *dí.rpsu.*.

Кроме форм причастий изъявительного наклонения, в говоре сравнительно часто встречаются и формы причастий сослагательного наклонения, образованные, как предполагается, от форм 1 лица единств. числа сослагательного наклонения, напр.: *búči* „был, -а бы“: *búči.s*, *búčint*, *búču.*; *norðči* „хотел, -а бы“: *norðču.s*, *norðčint*, *norðču..*

Место ударения в некоторых двухсложных причастиях наст. вр. непостоянное: одни и те же формы могут иметь ударение на корне и на окончании, напр.: *aínus*, *aínvnt* „идущий, -ая“ и *aínú.s*, *aínvñt < einanti < *einanf*; *aísmt*, *aíčint* и *aisiñt*, *aičiñt*.

Следует отметить, что большинство действительных причастий в именительном падеже ед. и множ. ч. выполняют функции сказуемого: *susðdi*. *bóba.s ir tañšku*. *níekvus* „бабы сидят и болтают“.

Местоименные и возвратные причастия встречаются редко.
